

Звичайно, Винниченкові не вдається ще універсалізувати ідею, подати її у “форматі” загальнолюдських цінностей, зрозумілих світовому читацькому й глядацькому загалові. Письменник, як і в перших своїх драматичних спробах, намагається досягнути неосяжне, в межах тексту, що за родовим канонам має бути лаконічним, порушує одразу декілька масштабних проблем. Але образ головної героїні, без сумніву, вдався митцеві. Її зовнішню привабливість, шарм, жіночність (риси, яких, відверто кажучи, не вистачало українській літературі) уже визнаний у прозі майстер портрету відтворить блискуче.

Вдається письменникові проникнути й у внутрішній світ героїні. Для цього він користується як традиційними засобами, на зразок *характеристики іншими персонажами, показу героя в дії*, так і досить модерними, як для української драми, прийомами, зокрема *психологізованими ремарками*, що відбивають не лише поведінку персонажа на сцені, а й нюанси психічних станів у кожній окремий момент дії. Цікавою формотворчою знахідкою стало і вкраплення нової для драматургії форми — *поток свідомості*, що виконує характеротворчу (передає неуважність, невпевненість у собі однієї з героїнь твору — Марти) і зображально-виражальну (точно передає психічний стан, її невірноваженість, розгубленість) функції.

Загалом же можемо підсумувати: В.Винниченко у драмі “Дорогу красі” був за крок до успіху. Його запал, висловлений у листі до Є.Чикаленка: “Навмисне перештудіюю різних драматургів (чого, на жаль, я досі не робив), сам серйозніше, пильніше, об’єктивніше буду придивлятися до своїх образів *і, певний, дійду свого!*” (Париж, 05.02.1910), — реалізувався всього через 9 місяців у блискучій драмі “Брехня”, яка принесла йому славу драматурга зі світовим ім’ям.

Винниченко “дійшов свого”, крок за кроком рухаючись до гармонії і краси, шукаючи власних шляхів. П’єси “Різними шляхами” та “Дорогу красі”, представлені сьогодні загалу, — чудова можливість побачити ще одну, нікому досі не відкриту, іпостась Володимира Винниченка і його творчості, а ще — підтвердження класичної істини: “рукописи не горять”.

м. Первомайськ Миколаївська обл.

Аліса Меншій

У СТАНОВЛЕННІ І БЕЗ ІДЕАЛІЗАЦІЇ:

М.Грушевський у романі Ю.Хорунжого “Вірую”

У 60–90-х рр. в українській літературі з’явилося значно більше історико-біографічних романів та повістей, ніж за весь попередній період. Тривала, фактично тридцятилітня перерва, після есеїстичних книжок В.Петрова “Аліна й Костомаров” (1929) і “Романи Куліша” (1930) закінчилася на поч. 60-х появою низки художніх життєписів.

Щодо якісної оцінки новітньої історико-біографічної прози висловлювалися різні, часом діаметрально протилежні спостереження. Так, М.Жулинський зазначив: “Серйозні зміни відбулися в історичному та історико-біографічному романі, особливо в 70-х рр. На передній план у кращих книгах виходить “філософія історії” і морально-психологічне дослідження минулого, яке “перепускається” крізь спогади, роздуми й переживання головного героя”¹. Наголосимо: поруч із оптимістичними заявами лунали й досить

¹ Жулинський М. Роздуми над українською прозою 60–80-их років // Рад. літературознавство. — 1987. — №1. — С. 20.

обережні: “Щоправда, кількісне зростання історико-біографічної літератури не завжди йде в парі з якісним”².

Скепсисом сповнені спостереження Валерія Шевчука. Оцінюючи загальний стан розвитку вітчизняних наукових біографій, він принагідно висловився і з приводу художніх життєписів, які, на його думку, “слабують невисоким інтелектуальним та фактографічним рівнем, не кажучи вже про художність”³. Важко не погодитись із таким, дещо категоричним зауваженням: адже серед історико-біографічних романів та повістей українських авторів не бракувало творів, позначених печаттю вторинності, позбавлених належного проникнення у факти життя і творчості героїв, не кажучи вже про філософські узагальнення.

Однак на шпальтах тієї ж “Літературної України” зустрічаємо толерантніші висловлювання, що належать Ю.Мушкетикові: “Нині маємо помітний масив історичної та історико-біографічної літератури і є підстави сподіватися, що в наступні роки цей масив розростатиметься”⁴.

Отже, історико-біографічна нива української літератури, маючи майже тисячолітню історію розвитку (час її зародження сягає к. Х — поч. ХІ ст.), переживши період бурхливого якісного і кількісного піднесення в 60–90-х рр. ХХ ст., потребує глибшого теоретичного й історико-літературного осмислення. І хоча теоретичні аспекти художньої історико-біографічної прози всебічно вивчені науковцями, аналіз доробку окремих письменників представлено лише поодинокими дослідженнями.

Серед надбань сучасних творців художнього життєпису варто зупинитися на показовому, з огляду на рівень запропонованих мистецьких рішень, доробкові Юрія Хорунжого, автора циклу історико-біографічних романів та повістей “Чуєш, брате мій” (1982), “Борвій” (1987), “Любям мила” (1993), “Злет і заземлення Григорія Полетики” (1994), “Любов маєш — маєш згоду” (1997), “Вірую” (2001). Віддавши належне поширеній у вітчизняній художній історико-біографічній прозі традиції зображення людей мистецтва (Кирило Стеценко, Михайло Старицький, Людмила Старицька-Черняхівська), письменник розширив своє творче амплуа документаліста іншим тематичним напрямком — створив художні історико-біографічні романи, в центрі яких постаті політичних і державних діячів різних епох: І.Мазепи (“Любов маєш — маєш згоду”), Г.Полетики (“Злет і заземлення Григорія Полетики”), М.Грушевського (“Вірую”).

Як один із кращих зразків сучасної історико-біографічної прози виділяємо його роман “Вірую”, що є першою спробою цілісного художнього осмислення образу Михайла Грушевського — науковця, політика, державотворця. Глибина опрацювання джерельних матеріалів, пов’язаних із постаттю керманіча УНР, розмаїття творчих знахідок, втілених у художній біографії, і передусім глибина та багатогранність образу М.Грушевського характеризують роман “Вірую” як самодостатню художню цілісність, що потребує ширшого розгляду.

Передісторію створення роману “Вірую” змальовано на його сторінках. Цей нестандартний прийом уможливив розкриття внутрішнього зв’язку, який поєднав автора художнього життєпису та його героя. Така кореляція не просто задекларована, а матеріалізована у вигляді розгорнутої оповіді, в основі якої достовірні факти з життя Хорунжих — Михайла та Юрія, батька й сина.

Структурним базисом художньої біографії М.Грушевського, створеної Хорунжим, є її композиція. На відміну від творів традиційного типу, де акцент ставиться на збереженні принципу подійної хронології, художні біографії асоціативно-психологічного типу, до яких належить роман “Вірую”, — композиційно мозаїчні. “Вірую” — це складна динамічна структура, в якій виокремлюємо три автобіографічні новели: “Зима серед літа”, “В пошуках корогвів”, “Пуститися себе”, де оповідь ведеться від імені самого автора роману,

² Мельничук Б. Випробування істиною: Проблема історичної та художньої правди в українській історико-біографічній літературі: (Від початків до сьогодення). — К., 1996. — С. 194.

³ Шевчук Валерій. Повернення Бориса Грінченка // Літ. Україна. — 1988. — 15 груд.

⁴ Мушкетик Ю. Українська література в процесі суспільного оновлення // Літ. Україна. — 1988. — 8 груд.

і власне, текст роману, що містить дві частини — “Лечу навстріч” та “Високої незгоди біль”, поданий від імені Михайла Грушевського.

Біографічний час у розділі “Лечу навстріч” — це одна ніч протагоніста на польсько-радянському кордоні. Через моделювання спогадів головного героя розкрито в хронологічній послідовності плин його життя від дитячих років до 1924 р. Натомість у другій частині “Високої незгоди біль” охоплено життєвий проміжок у чотири роки — московське заслання вченого з березня 1931 р. — його арешту. Ретроспективно відтворено його перебування в харківській тюрмі. Спогади перериває допит Грушевського в Москві на Луб'янці, від якого вже ведеться відлік сьогodenня героя, перемежованого зверненням до його минулого — напівневільницького буття в підрадянській Україні. На відміну од попереднього розділу, в якому складно розмежувати сучасність і минуле, у розділі “Високої незгоди біль” їх можна чітко виокремити: “Не можу заснути. [...] Лізе в голову всіляке... Дурне, розумне? Яке було. Сім років в Україні по приїзді з еміграції. Які вони? Світлі? Чорні? Чи такі й такі — всупереч біблійній притчі про чергування світлих і темних семирічних смуг...”⁵. Спогади про це семиліття мають власну композиційну структуру, що відрізняється від попередньої виокремленого кожного наступного року. Якщо подієвий плин життєпису від 1924 по 1931 р. — перцептуальна часова площина, то хронос 1931—1934 — лінійний рух часу, концептуальна часова структура.

Сучасним вітчизняним художнім біографіям властива пильна увага до внутрішнього світу людини, його соціальної й моральної позиції, що в романі знайшло вияв у моделюванні сповіді героя. Сповідь у літературі ХХ ст. — це, за слушним спостереженням О.Бочарова, “розмова наодинці із власним сумлінням — ось що є визначальним для сучасної літературної сповіді і що прекрасно реалізується у внутрішньому монолозі”⁶. Поетика сповіді визначається необов'язковістю фабульної послідовності, сконцентрованістю на внутрішньому драматизмі духовного світу особистості. Зазвичай перебіг сповіді імпульсивний, усі події і факти поєднані логікою “я” головного героя, від імені якого ведеться оповідь.

Досліджуючи проблему авторської присутності в художній біографії, побудованій за принципом сповіді, О.Галич виділив прийом “самоусунення” автора⁷: так, у романі П.Загребельного “Я, Богдан” авторські коментарі практично відсутні, оповідь ведеться від імені головного героя. Художня структура роману “Вірую” — чітко витримана “я”-нарація. Крім складної композиції, побудова роману визначається формами реалізації авторської присутності. Ю.Хорунжий запропонував цілком нестандартне рішення, змалювавши на сторінках роману себе самого: тут, поряд з М.Грушевським, діють Хорунжі Юрій Михайлович та його батько Михайло Іванович, причому дії кожного героя обмежені відповідними часопросторовими континуумами, які перетинаються на ідейному рівні.

Новели автобіографічного характеру в романі “Вірую” — це своєрідне художнє осмислення автором причин, що спонукали його до написання художньої біографії М.Грушевського. Оповідь у новелі “Зима серед літа” хронологічно датується 1946 р. і ведеться від імені двох героїв: хлопчика Юрка та його батька Михайла Івановича. З висоти прожитого й пережитого автор описав своє перше знайомство, ще дев'ятирічним, з “Ілюстрованою історією України” М.Грушевського, відновив у пам'яті й відтворив перші дитячі враження від побаченого та прочитаного.

Головну працю життя М.Грушевського, десяти томну “Історію України-Руси”, автор ґрунтовно вивчив уже в 60-і, коли праці вченого на короткий час залишили сховища спецхранів: ці дослідження привернули увагу не лише як фактографічне джерело, що переконливо відтворено в романі, — автора привабила *інша* система викладу, різоче відмінна від тієї, на якій виховувалися радянські громадяни. За формою подачі фактів

⁵ Хорунжий Ю. Вірую: Роман. — К., 2001. — С. 254. Далі зазначаємо сторінку в тексті.

⁶ Бочаров А. Бесконечность поиска. — М., 1982. — С. 135.

⁷ Галич А. Украинская писательская мемуаристика: Природа, эволюция, поэтика: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — К., 1991. — С. 15.

автор художньої біографії, а водночас один з її героїв, побачив позицію, не обмежену приписами, вільну й незаангажовану.

Друга частина — це розповідь Михайла Івановича Хорунжого про його арешт 22 травня 1946 р. та перебування в катівнях НКВС на Короленка, 33. Попри обмеженість дії героя, автор роману повнокровно змалював його образ завдяки детальному моделюванню психологічно вивірених спостережень та роздумів арештанта. Історичні й біографічні рамки відповідного уривку значно розширились уведенням численних ретроспекцій про попередній період його життя. Переконливості оповіді додали введені в роман матеріали слідчої справи М.Хорунжого та змодельовані на цій основі окремі епізоди його допитів.

Усвідомлення феномена Грушевського розкрито в новелі “Шукаючи корогви” як непростий, а іноді й болісний процес, пропущений крізь свідомість представників двох поколінь — батька й сина. Позиція Юрія Хорунжого перегукується з голосом його батька Михайла, який десять років відсидів у таборах смерті. Спроектвані в романі епізоди тогочасного суспільного життя к. 60-х — поч. 70-х: масові арешти інтелігенції, прагнення влади запобігти щонайменшим проявам вільнодумства й непокори, поряд із відтворенням окремих фактів власної авторської біографії, переконливо відбивають настання абсолютного терору, що прийшов на зміну періодові “хрущовської відлиги”.

Новела “Пуститися себе”, побудована у вигляді стенограми одного з численних громадських зібрань, хвиля яких прокотилася Києвом у 1989 р., важлива як документальне свідчення нашої недавньої історії. Через введення уривків із виступів промовців, коментарів головного героя та моделювання реакції присутніх розкрито той непростий шлях, який долали ідеї Грушевського. Наголосимо, що подієва канва підпорядкована змалюванню екзистенційних виявів свідомості — владу жаху над конкретною душею автор роману відтворив крізь призму власної особистості: “...я спіймав себе на тому, що озирнувся: чи не стежить хтось за нами, не підслуховує?” (240). Якщо в 60-ті деяке послаблення соціально-політичного тиску зумовило певне відживлення особистої свободи, то наступні арешти української інтелігенції не залишили жодних ілюзій. Розумів це і Юрій Хорунжий, однак внутрішній опір владі штовхав його до “протиправних дій”: він поширював заборонені твори через самвидав, передав до Москви рукопис І.Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” тощо. Страх можливого переслідування сублімується в картини візій, де автогерой оцінював пережитий день: “Ночами, прокинувшись раптом, пригадував минулий день: хто як подивився на мене, що бовкнув?” (241), вводяться принагідні паралелі з трагічними епізодами долі батька: “...дрож не полишав мене. Раптом оце зараз схоплять і поведуть? Чи повезуть? Як колись мого тата просто узяти на вулиці” (243). Постійне відчуття переслідувань, загроза можливого арешту проявляється водночас на соматичному й буттєвому рівнях: “Тремтіння то минало, то знову проймало. Ач, який гидкий він — той страх...” (243). Натомість процес звільнення від страху подано в символічній картині: “Раптом я побачив, як у високі вікна від кожного, майже кожного, хто сидів у цій залі, потяглися чорні пасма. [...] Вони поволі, погойдуючись над головами, розсотувалися. Рідшали на туманець і просочувалися крізь віконні шибки, а вже за вікнами їх не ставало. То виходив з душ людський страх. З моєї також. Одвічний страх, під яким ми жили, як спутана худоба під навислим обухом” (367).

Отже, всі три автобіографічні новели розкривають першопричини, що спонукали письменника до створення художньої біографії М.Грушевського, виконуючи водночас функцію сюжетного обрамлення. Крім гносеологічного навантаження, це й певний психологічний паралелізм, що значно посилив ідейний зміст твору в цілому, окресливши в такий спосіб напрямок духовних пошуків головного героя та автора роману. Новели становлять інтерес також як свідчення нашої недавньої історії — к. 60-х — поч. 70-х, к. 80-х, у центрі яких — пульсування національно-патріотичних, державницьких ідей, вплив М.Грушевського на їхнє формування на різних етапах.

У романі “Вірую” домінантою є *змалювання внутрішнього світу* центральної постаті роману. Детальному осмисленню внутрішніх душевних переживань протагоніста сприяв

уведений у роман образ двійника-опонента героя, причому поява в нарації візаві головного героя пов'язана із критичними, вирішальними моментами протагоніста роману: "Мій друг-ворог, який ріс разом зі мною, з'являвся найнесподіванішої миті, завжди прикро, недоречно..." (24).

Авторську гіпотезу, всебічно обіграну на сторінках художнього життєпису, підтвердили зафіксовані у "Щоденнику (1886–1894 рр.)" зізнання М.Грушевського: "В мені завше наче сидить ворог, котрого я боюся; коли я зроблю що добре, я боюся, що він присікаєцца й буде вимагати мимо волі моєї ще й ще, й я не можу оборонитися од его; я почуває себе безсилим, немощним перед їм"⁸. Цей опублікований Л.Зашкільняком "Щоденник (1886–1894 рр.)" автор опрацював після публікації роману в ж. "Дніпро" в 1998 р. Отже, змодельований у художній біографії образ антипода протагоніста роману слід вважати підтвердженою документальними знахідками гіпотезу письменника.

Серед розмаїття фактів Ю.Хорунжий вибрав передусім ті, які акцентують на внутрішньому світі героя, особливо це стосується дитячих та гімназійних років: "головний тон, котрий зоставсь у пам'яті від сих літ мого життя, се сіра, гнітюча нудьга"⁹. У романі особливо переконливо відтворено *гіпертрофовану чутливість*, яку розкрито за допомогою відповідних реплік протагоніста, як-от "Я був надто чутливою дитиною" (24), проєкції спогадів цього періоду його життя.

Показове для осмислення образу Грушевського-підлітка змалювання його конфліктів з однолітками: "Хлопці-однолітки жорстокі і безсоромні [...], дражнили "гнилою грушею", "гнилушкою" "боягузом", лупцювали мене ковбасами" (24), – першопричиною яких був брак досвіду спілкування. Страх бути скривдженим й ображеним спровокував появу різних фобій, що виявилися в період перед вступом до Тифліської гімназії, куди він потрапив з волі батька С.Грушевського. Це рішення батька зрілий вчений назвав трагічним, оскільки тоді в нього з'явилися виразні прикмети психічного пригнічення. У гімназії Михайло не мав друзів, жив самотньо. У романі ця ситуація представлена через моделювання діалогів протагоніста та його опонента, в основі яких протиставлення себе своїм гімназійним колегам. Виразності картині додали портретні замальовки, в яких спроектовано образ "я" героя: "Не вийшов зростом і лицем. Короткозорий. Не вмю ані пози прибрати, ні сісти поважно, звик до книжок, бібліотеки, до анахоретства... Кожному своє" (26); "Не дав мені Бог бути веселим хлопцем, джигуном, не живу, як другі, шукаю собі втіхи в інакшому..." (27). У цих рядках виразно простежуються аплікації з повісті М.Грушевського "Чужі й свої".

Занижена самооцінка й високий рівень домагань, раннє усвідомлення "відмінності" від ровесників зумовили пошук шляхів самоствердження, передусім особистісного. Це трансформувалось у прагнення стати першим учнем гімназії, у національній самоідентифікації, що виявилось у внутрішніх монологах-мріях юнака: "Я любив тоді вигадувати, бачив себе героєм подій, доходив цілковитої ілюзії та екзальтації" (25). Патріотизм М.Грушевського змалювано як тривало тамовану, але враз усвідомлену необхідність і потребу його душі, своєрідний супротив навколишній дійсності: "Українська ідея заповонила мене хутко, враз, єдиножды і вельми далеко від України... несподівано геть.

Саме як спротив насильству, хамству, зневазі" (25).

Останній момент увиразнено введенням епізоду, в центрі якого відставний унтер-офіцер-українець, що виконував при гімназії обов'язки швейцара і був об'єктом насмішок гімназистів. Документальним підґрунтям для створення відповідного епізоду є оповідання М.Грушевського "Унтер-офіцер Трохим Скавучак"¹⁰. Гнівні інвективи головного героя роману підкріплені внутрішніми монологами-спогадами протагоніста про подорожі в село

⁸ Грушевський М. Щоденник (1886–1894 рр.) / Підгот. до вид., передмова, упоряд., комент. і післямова А.Зашкільняка; відп. ред. П. Сохань та ін. – К., 1997. – С.154.

⁹ Грушевський М. Споми́ни. – Ч. 1 // Київ. – 1988. – №9. – С. 131.

¹⁰ Вперше під псевд. М.Заволока (вст. слово і комент. А.Шацької) надруковано в ж. "Слово і Час" (1996. – № 10. – С.29–38).

Сестринівку, яке в “Спогадах” названо “одиноким пунктом, де я міг зв’язатись з українською стихією, дотикатись до української землі, до її природи, до її культури...”¹¹. Як прояв патріотизму осмислено й перші проби пера М.Грушевського. Невпевненість і побоювання початківця передає діалог головного героя та його візаві, первинним джерелом фактажу для якого стали листи М.Грушевського до І.С.Нечуя-Левицького.

Період активного пошуку свого місця в житті припав на роки навчання Грушевського в гімназії. Певна віддаленість від однолітків, звичка ховати думки в собі, вироблена з дитинства під впливом родинного виховання система моральних прерогатив сприяли окресленню чіткої програми дій, яку він наполегливо втілював у життя: “...я мушу вивчитись, хоч і не вдома, і піти у світ. А там... Колись будемо і в своїй землі працювати, боротися, діяти. Дайте-но зіпнутись на ноги, вистояти, не власти в багно нічогонероблення, пияцтва, нидіння, рюмсання і безнадійних зітхань...” (26). Помітний відбиток на самоусвідомлення Грушевського-студента наклала історія з традиційним викраденням випускниками завдань для іспиту на атестат зрілості, внаслідок якої його було позбавлено золотої медалі, заслуженої роками праці. Хлопець дуже тяжко переніс це покарання: “Мені велося кепсько. Ганьба і катастрофа. Моральне падіння. Ось куди завели амбітність, марнославство...” (31). Ця подія зумовила ще більший песимізм, замкнутість у собі й суворий аскетизм юнака, що виявилися у виконанні чорнової роботи для “умертвлення” власних амбіцій: “Віднині мусиш кинути усі фантазії, марення славою, літературні вправи, що сіють зерна честолюбства, виконувати усе, чого вимагають старші. Дотримуватись своїх *обов’язків* і жодних домагань. Жодної нагороди за працю. Замість компліментарності нещадна критика, і мусиш вислуховувати її покірно...” (31). Ці моменти дуже важливі для розуміння майбутніх студентських років Грушевського, які, за його власним висловом, пройшли під тиском “аскетичного ригоризму” й “підвищеної релігійності”. У “Споминах” він пов’язував “гостру полосу релігійності”, що пережив її на третьому десяткові років, успадкованими від матері рисами характеру — “неврівноваженість, потреба постійного відчуття якоїсь мети, котрій потрібно повністю присвятити себе до останку, потреба в якихось сильних відчуженнях, не стільки радісних, скільки болісних”¹².

Щоденникові записи М.Грушевського цього періоду віддзеркалюють суперечності, що буквально краляли його серце: служіння Богу чи активна громадська діяльність заради покращення життя власного народу й людства. Витоки цієї християнської екзальтації Хорунжий змодельював у романі як вияв родинних традицій Грушевських (батько й мати походили із родин священиків). М.Грушевський відчуває сильний потяг до християнського ідеалу, а водночас і до обов’язків громадського служіння: “Голова і душа рветься од одмін божеського і світського світів...” (32). Певну рівновагу приносить героєві Ю.Хорунжого усвідомлення важливості поставленої мети в поєднанні з максимальним напруженням сил: “...я завше ставив перед собою граничну мету, і се приносило мені насолоду...” (40).

На жаль, авторові роману не зовсім вдалося відтворити ту провідну роль, яку відіграла сім’я у становленні й розвитку М.Грушевського — підлітка й студента, що виразно вимальовується зі сторінок його “Спогадів”. Проте родинний пієтизм героя переконливо розкрито в наступних розділах роману — в його міркуваннях: “Жінка має бути передовсім господинею в хаті і над дітьми, як моя мама, а не ганьбити чоловіків на різних зібраннях...” (57), у порівняннях дружини зі своєю матір’ю, у відтворенні опіки, якою оточив М.Грушевський свого брата Олександра, маму та сестру Ганну з дітьми. Культ сім’ї, який усе життя сповідував історик, письменник відтворив в епізодах будівництва й упорядкування будинків Грушевських — спочатку у Львові, а потім і в Києві, у стосунках, які панували в його родині.

У висловлюваннях, що стосуються гімназійного та студентського періодів життя М.Грушевського та магістратури, часто зустрічаються три крапки (подібні пунктуаційні

¹¹ *Грушевський М.* Спомини... — С. 138.

¹² *Там само.* — С. 120

знаки знаходимо й у листуванні відповідного періоду) як свідчення невпевненості, відстороненості й нерішучості. З плином оповіді нараційна структура роману зазнала істотних змін, які були продиктовані зростанням почуття самодостатності головного героя, що формувалося під впливом його успіхів: підготовки солідних публікацій, здобуття відповідальної посади професора Львівського університету. Відповідно змінено й стиль розповіді порівняно з попередніми розділами, — мова Грушевського-професора лаконічна, ділова, бідна на відступи особистого характеру. Завдяки цьому письменник створив у читача відповідне враження про героя як людину активну, завантажену численними обов'язками, впевнену в собі, цілеспрямовану. Отже, можна говорити не лише про всебічне вивчення письменником документального фактажу, а й про глибинне проникнення в образ героя.

Львівський період життя Грушевського — це його становлення як організатора науки, громадського діяча й ученого. На зміну екзальтації приходить відчуття самоповаги й самодостатності, посилене впливом дружини Марії Вояківської та народженням доньки Катерини.

Змальовуючи коло наукових, організаційних, громадських інтересів М.Грушевського, Ю.Хорунжий простежив зміни в настроях ученого: поява менторського тону, автократизм. Проте структура тексту відтворює передусім динаміку подій, реалізовану через відтворення науково-організаційної роботи та громадських обов'язків. Стиль життя вченого подано через змалювання робочого дня героя з акцентом на чітко виробленому розпорядку. Цей прийом автор використав і в художніх біографіях І.Мазепи ("Любов маєш — маєш згоду") та М.Старицького ("Борвій").

Реконструюючи епізоди наукової й організаційної роботи М.Грушевського, автор роману зупинився на моделюванні стратегії поведінки героя, наголосивши на його далекоглядності й цілеспрямованості; не обійшов і внутрішніх конфліктів у Товаристві, які набували гострих форм: звинувачення в автократизмі, спроби позбавити Грушевського посади. Вихід зі складних ситуацій протагоніст роману знаходить у науковій праці: "Проте всі "виробничі" негаразди не завдавали мені особливого жалю, бо мав перед собою цікаву наукову працю" (70).

Непрості умови науково-організаційної діяльності Грушевського у Львові досить повно відтворено на сторінках художнього життєпису, що дало змогу накреслити характерологічні риси, які виробилися в цей період: рішучість, непоступливість, безкомпромісність.

Проблема *Грушевський і політика* — вдячне поле для ширших узагальнень. Звернення М.Грушевського до активної політичної діяльності подано як непростий, ускладнений внутрішніми суперечностями процес, показано як зовнішні, так і внутрішні чинники, що зумовили вплив цієї видатної особистості на суспільно-політичне життя країни. Специфіка постаті М.Грушевського-політика в осмисленні автора в тому, що він не захоплює владу (попри свою амбітність), а отримує її як визнання тривалої титанічної праці на ниві українського державотворення. В романі показано тип політика, вчинки якого чітко регламентуються законом, мораллю, соціальною справедливістю, причому оповідь, зокрема про період головування М.Грушевського в Центральній Раді, не тільки динамічна, насичена подіями, а й поєднує в собі аналіз зовнішньої ситуації та внутрішнього життя героя із проникненням у потаємні глибини його свідомості.

Щодо факту повернення М.Грушевського в підрадянську Україну історики висувають різні, часом діаметрально протилежні гіпотези. Так, наприклад, О.Оглоблин зазначив: "Ідучи до Києва в 1924 році, Грушевський не мав якихось суто політичних планів, а навіть ілюзій щодо можливості своєї ролі в умовах совєтської системи дійсності"¹³. Позиція Ю.Хорунжого кардинально різниться від цієї версії. Критично поставився він і до гіпотези, обґрунтованої сучасними дослідниками¹⁴, про вірогідність

¹³ Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934) // Укр. історик. — 1996. — № 1–4. — С. 81.

¹⁴ Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа "УНЦ" і останні роки (1931–1934). — К., 1994. — С. 106.

співпраці Грушевського з українськими націонал-комуністами, що засвідчує його стаття "Питання лишаються".

Спираючись на ґрунтовне вивчення документальних матеріалів, зібраних у ЦДІА України, докладний аналіз щоденникових записів героя, документальних джерел, опублікованих Л.Падун-Лук'яною¹⁵, письменник чи не найближче підійшов до розуміння мотивації цього екзистенційно важливого кроку, пояснивши його як ще одну спробу політичної боротьби М.Грушевського: "Ще одна спроба. Се вже, певно, для мене остання" (21).

Поza офіційною, взятою на озброєння українськими націонал-комуністами, версією (бажання вченого продовжити дослідження в галузі української історії та літератури, джерелами для яких міг бути лише автентичний український матеріал), Ю.Хорунжий запропонував *власну версію*, вважаючи метою повернення М.Грушевського ліквідація більшовизму і проголошення української незалежної держави. При цьому письменник не оминув увагою й наукову та організаційну діяльність М.Грушевського останнього десятиріччя. Учений усвідомлює ту небезпеку, на яку він наражає себе особисто та свою родину. Це відчуваємо в репліках головного героя в розмові з М.Шрагом, П.Христюком, М.Чечелем: "Ми рушаємо в лігво страшного, безжального звіра... з гострим нюхом..." (226). Проте, попри всі перестороги і власні негативні враження від заходів нової влади, М.Грушевським та його однодумцями керує прагнення високої мети.

Всебічно відтворив письменник діяльність М.Грушевського в підрядянській Україні в часи найбільших цькувань та переслідувань, у період "московського заслання" історика. На цьому тлі особливу увагу приділено змалюванню внутрішніх порухів *Грушевського-людини*. Його сумління проєктується на сторінках роману в образі візаві, який переконує героя відійти від активної боротьби. Таким чином, Ю.Хорунжий створив своєрідний внутрішній діалог – основний нерв оповіді.

Згідно з документальними джерелами, детально відтворено картини допитів, яким піддавали поважну літню людину зі слабким здоров'ям у застінках НКВС. Чітко вибудовано картину переживань і вагань головного героя, і тут чільним прийомом стає моделювання діалогу протагоніста та його alter ego. Опонент головного героя – критичний і безкомпромісний голос сумління – звинувачує Грушевського у відсутності сили волі, поступливості: "Е, друже, де поділася твоя рішучість... Більшовики вміло підтяли її..." (248). Попри це, М.Грушевський прагне боротися далі, принаймні за життя своїх колег й однодумців – "грушів'ят", що змушує його нав'язати певний діалог із провідними діячами НКВС. На зміну розгубленості та пригніченості приходять почуття відповідальності й рішучості людини, глибоко переконаної у правоті власної позиції.

У романі "Вірую" автор тяжіє до *панорамного зображення епохи*, що включає в себе не лише змалювання галереї портретів видатних діячів української культури к. XIX – поч. XX ст., а й осмислення складних суспільно-політичних проблем доби через безпосереднє дослідження місця та ролі в ній М.Грушевського.

Його постать змальовано в колі колег по науковій, громадській, літературній, видавничій, політичній діяльності – І.Нечуя-Левицького, В.Антоновича, О.Кониського, О.Барвінського, І.Франка, І.Стешенка, родини Черняхівських, І. та М.Шрагів, А.Кримського, С.Єфремова, Т.Масарика, Н.Суровцової, М.Чечеля, П.Христюка, І.Лизанівського та ін. Творчою перемогою Ю.Хорунжого є дослідження стосунків М.Грушевського з І.Франком та С.Єфремовим, взаємини яких тривалий час були предметом ідеологічних інсинуацій, домислів і спекуляцій. На щастя, сучасний стан розвитку науки уможливив неупереджений підхід до висвітлення цих взаємин. Через сприйняття М.Грушевського змальовано й конфліктні ситуації, які зумовили певне охолодження, – прогресуюча хвороба І.Франка, перенесення ЛНВ до Києва та видавничі негаразди. Показові досить гострі коментарі з

¹⁵ Див.: Падун-Лук'янова Л. Зі свідчення заарештованого Миколи Чечеля // Зона. – 1994. – № 6. – С. 11–46; Падун-Лук'янова Л. Наталя Антонівна Коцюбинська // Зона. – 1997. – № 12. – С. 163–217; Падун-Лук'янова Л. Українське кооперативне видавництво "Рух" // Зона. – 1994. – № 8. – С. 255–271.

приводу певних ситуацій. Отже, письменник не ідеалізує свого героя: у стосунках з І.Франком це людина аж надто сувора й непоступлива.

Про взаємини М.Грушевського та С.Єфремова докладну інформацію письменник почерпнув зі статті М.Антоновича "До взаємин М.С.Грушевського з С.О.Єфремовим" (Укр. історик. — 1975. — № 1–2 (45–46). — С. 91–99), ґрунтовного "Щоденника 1923–1929" С.Єфремова (К., 1997).

Ця тема з'являється в романі після епізоду з публікацією останнім статті в "Киевских вестях" з гострою критикою ЛНВ та "України". Матеріали згаданої публікації Ю.Хорунжий не ввів у текст, обмежившись моделюванням коментарів М.Грушевського у формі своєрідної полеміки, вихідний момент якої — акцент на розпорошеності українських сил. Однак розвідка С.Єфремова, хоч і мала певний негативний вплив на взаємини з ученим, не стала причиною цілковитого розриву стосунків, що й продемонстрував автор роману, вказавши, зокрема, спільність позицій Єфремова та Грушевського щодо єврейського питання (справа Бейліса). Опосередковано розкрито в романі факти співпраці між діячами під час заслання М.Грушевського до Симбірська, Казані, Москви: Єфремов був одним із небагатьох, хто постійно листувався із засланцем, він — довірена особа та захисник інтересів як у приватних справах (наприклад, у догляді за будинком Грушевських, друку чергового тому), так і в громадських — у справі книгарні "Киевская старина", загальному орієнтуванні в політичній ситуації. Грушевський же, перебуваючи в еміграції, сприяв приїздові С.Єфремова до Відня як "інтелектуальної сили" (223). Загалом цей етап взаємин відтворено за їхнім листовним діалогом відповідного періоду, що, як зазначила в передмові до роману "Вірую" Г.Бурлака, був "шанобливим і водночас по-батьківськи теплим ставленням М.Грушевського до молодшого колеги" (20).

Іншого забарвлення набули їхні зв'язки після повернення М.Грушевського в підрадянську Україну в 1924 р. Неприємне враження від першої зустрічі з С.Єфремовим трансформувалось у скептичне зауваження, яке змінило колишні схвальні відгуки: "Він належить до категорії людей, які за всіх обставин уважають себе покривдженими і недооціненими..." (256). Напруження у стосунках підкріплюються змалюванням численних сутичок у стінах Академії Наук.

Письменник акцентував на непримиренності сторін, конфліктності, небажанні піти на компроміс, що передусім зашкодило розвиткові української науки. Конфлікт між науковцями штучно роздухувався представниками влади, яка доклала максимум зусиль для загострення ворожнечі між чільними українськими діячами, унеможливаючи їхню співпрацю в боротьбі проти більшовизму. Проте, змальовуючи об'єктивні обставини доби, Ю.Хорунжий наголосив на далекоглядності свого героя, його вмінні побачити загрозу, яка нависла над українцями, здатність зробити перший крок на шляху до примирення. Всебічне і ґрунтовне вивчення проблеми дало змогу створити об'єктивну картину відносин цих великих українців, уникнувши як нагнітання негативу, так і безпідставної ідеалізації.

Отже, новий біографічний роман Ю.Хорунжого є, на нашу думку, безсумнівим творчим успіхом письменника.

м. Миколаїв

